

Μνήμων

Τόμ. 34 (2015)

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΕΛΕΤΗΣ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

ΜΝΗΜΩΝ



ΜΕΛΕΤΕΣ

ΜΑΡΙΝΟΣ ΣΑΡΗΓΙΑΝΝΗΣ, Μια πλαστή πηγή για τις σφαγές του 1821 στη Θεσσαλονίκη: ο «Χαϊρουλλάχ Εφέντης» του Αβράαμ Ν. Παπάζογλου ►
ΧΡΗΣΤΟΣ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΥ, Βενεζελισμός και εθνικό παρόδιον: το έργο της Κεντρικής Επιτροπής Εκατονταετηρίδας (1928-1933) ►
ΒΑΣΙΛΗΣ Α. ΜΠΟΓΙΑΤΖΗΣ, Ένας ξένος εναντίον φιλελευθερισμού και κομμουνισμού: ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος στο Αρχαίον της Φιλοσοφίας και Θεωρίας των Επιστημών ►
ΣΠΥΡΟΣ ΔΗΜΑΝΟΠΟΥΛΟΣ, Αστικός γόρος, κοινωνικά υποκείμενα και τουριστική ανάπτυξη. Η περίπτωση του Ηρακλείου, 1945-1960 ►
ΑΚΗΣ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΟΣ, Οι τεχνολογικές αλλαγές στην παραγωγή σφραγίδων και ο αντίκτυπός τους στους εργάτες Τύπου. Η περίπτωση της Πάτρας μετά τον Β Παγκόσμιο Πόλεμο ►
ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΙΩΣΙΦΙΔΟΥ, Ψυχής φάρμακα και ψυχής ιατρεία: βιβλία και βιβλιοθήκες στην ελληνισμολογική πραγματικότητα

ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ Ε. ΣΚΑΛΑΒΕΝΤΗΣ, Η θύρα του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών (1958) και το δίλημμα: η ελληνική έρευνα μόχλος της εγχώριας ανάπτυξης ή συμβολή στο διεθνές μέτωπο της επιστήμης ►
Νεοελληνική εικονιστική προσωπογραφία. 12.000 προσωπογραφίες στο διαδίκτυο

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΤΟΥ ΤΟΜΟΥ ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΑ ΚΑΙ ΤΥΠΟΓΡΑΦΟΙ

ΜΑΡΙΑΖΑ ΜΗΤΣΟΥ, Ο Χρυσός Μανουσαρίδης και η σκεπή της «δικανομηχανικής κινήσεως» ►
ΠΟΙΗ ΠΟΛΕΜΗ, Τυπογραφικές ανθρωποτυπογραφίες ►
ΓΙΩΡΓΟΣ ΜΑΤΘΙΟΠΟΥΛΟΣ, Μια νέα αναλυτική και ερμηνευτική θεώρηση των απαρτών της ελληνικής τυπογραφίας

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

Ελένη Φεσσά-Ερμμανούλη, Σπυρίδων Γ. Πουμπίδης, Έλλη Λεμονίδου, Άννα Καρακατσούλη, Κατερίνα Μπρέγκιαννη, Σταυρούλα Α. Βερρόρου, Παναγιώτης Ζεστανάκης, Χρήστος Λούβος, Κώστας Γαργανάκης, Τζελίνα Χαριλάου

34

ΑΘΗΝΑ 2015

Γιώργος Κόκκινος, Το Ολοκαύτωμα. Η διαχείριση της τραυματικής μνήμης – θύτες και θύματα, Αθήνα, Gutenberg, 2015

ΚΩΣΤΑΣ ΓΑΓΑΝΑΚΗΣ

doi: [10.12681/mnimon.10193](https://doi.org/10.12681/mnimon.10193)

Copyright © 2016, Μνήμων



Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΓΑΓΑΝΑΚΗΣ Κ. (2016). Γιώργος Κόκκινος, Το Ολοκαύτωμα. Η διαχείριση της τραυματικής μνήμης – θύτες και θύματα, Αθήνα, Gutenberg, 2015. *Μνήμων*, 34, 293–297. <https://doi.org/10.12681/mnimon.10193>

πλέον αιώνα στις χώρες της Λατινικής Αμερικής.

Η Δαμηλάκου έχει επί πλέον το χάρισμα να γράφει απλά και ωραία, μια διαπλοκή του ιστορικού λόγου με τη λογοτεχνία. Έτσι, ενώ ικανοποιεί τον επαγγελματία ιστορικό, με τις αυξημένες πολλές φορές απαιτήσεις του, προσφέρει και στον φιλόστορα αναγνώστη ένα συνεκτικό και χρήσιμο κείμε-

νο που διαβάζεται ευχάριστα. Έχουμε δηλαδή το αποτέλεσμα μιας υψηλού τύπου εκλαίκευσης, όπου ο ιστορικός λόγος κρατά όλον τον αναγκαίο για ένα γενικό έργο οπλισμό του και συγχρόνως ο λόγος αυτός προσφέρεται και για τον μη ειδικό που θέλει να βασίσει τις γνώσεις του σε υπεύθυνα κείμενα.

ΧΡΗΣΤΟΣ ΛΟΥΚΟΣ

Γιώργος Κόκκινος, *Το Ολοκαύτωμα. Η διαχείριση της τραυματικής μνήμης – θύτες και θύματα*, Αθήνα, Gutenberg, 2015, 376 σ.

Με το νέο του βιβλίο ο Γιώργος Κόκκινος προτείνει ένα εντυπωσιακό ως προς τη σύνθεση και τη συγκριτική του διάσταση πανόραμα της διαιδαλώδους διαδρομής της μνήμης –ή μάλλον των μνημών– του Ολοκαυτώματος στη μεταπολεμική και σύγχρονη ευρωπαϊκή ιστορία.

Αφετηριακό επιχείρημα στη μελέτη του Κόκκινου είναι ότι ο μετανεωτερικός δυτικός κόσμος βρίσκεται σε μια σχέση μόνιμης δυσχερούς αναμέτρησης με το τραυματικό παρελθόν του 20ού αιώνα. Ο συγγραφέας υπογραμμίζει την υποταγή της σημασιодότησης του ιστορικού χρόνου σε σκοπιμότητες και σε εμφανώς ιδεολογικές χρήσεις. Διαλεγόμενος με το ερμηνευτικό σχήμα των «καθεστώτων ιστορικότητας» του Francois Hartog, ο Κόκκινος ασκεί κριτική στον θριαμβεύοντα παροντισμό της σύγχρονης δυτικής σκέψης, ο οποίος είτε εξοβελίζει, είτε εργαλειοποιεί το παρελθόν, υποτάσσοντάς το στις κανονιστικές επιταγές της παροντικής πραγματικότητας. Είναι, ακόμη, ιδιαίτερα δριμύς στην κριτική του στον ρι-

ζοσπαστικό μεταμοντερνισμό, ο οποίος επιφέρει τη σύγχυση της ιστορίας με τη μνήμη, σχετικοποιεί τα όρια μεταξύ ιστοριογραφίας (η παραγωγή των ειδικών, των επαγγελματιών) και της δημόσιας ιστορίας, αυτού του παλίμψηστου από εναλλακτικές και συχνά αντιθετικές ανασυγκροτήσεις του παρελθόντος, που προωθούν τα ΜΜΕ, ομάδες ειδικών συμφερόντων ή και ιστορικά αποκλεισμένες ομάδες. Εν τέλει, η παραδειγματικότητα της μετανεωτερικής ιστορικής συνείδησης απορρέει, κατά τον Κόκκينو, αφενός από την επίγνωση της καταστροφικής εμπειρίας του πρώτου μισού του 20ού αιώνα και αφετέρου από την απομυθοποίηση των κάποτε κυρίαρχων προταγμάτων χειραφέτησης, όπως αυτή δρομολογήθηκε με την κατάρρευση του υπαρκτού σοσιαλισμού και την εδραίωση της ψευδαίσθησης του «τέλους της ιστορίας», μέσα από τη θριαμβευτική και «οριστική» επικράτηση του νεοφιλελευθερισμού.

Στη διερεύνηση της διαμάχης για το νόημα του παρελθόντος, η οποία

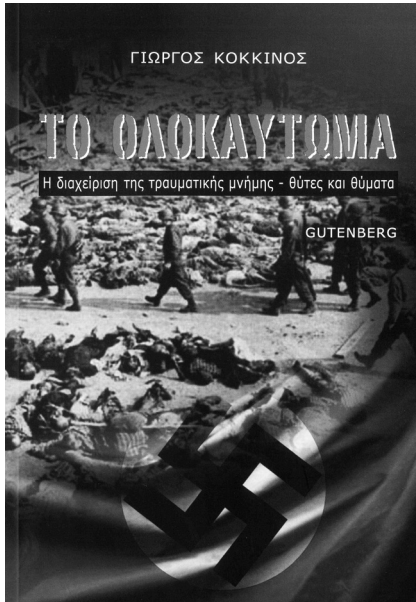
έφερνε –και φέρνει– συνήθως αντιμέτωπους τους επαγγελματίες ιστορικούς με κρατικά όργανα, με ομάδες που κυριαρχούν πρόσκαιρα στις εθνικές δημόσιες σφαίρες, με διάφορες κοινότητες μνήμης ή και με ομάδες συμφερόντων, ο Κόκκινος υπογραμμίζει ότι τις περισσότερες φορές η αντιπαράθεση αυτή γίνεται στη βάση συγκαλυμμένων αμυντικών ή υπεραναπληρωτικών ψυχολογικών και πολιτισμικών αντανάκλαστικών, όπως, λόγου χάρη, η προβολή του έθνους ως «κιβωτού» διαχρονικών αξιών. Οι αντιπαραθέσεις αυτές συνήθως φέρνουν στην επιφάνεια βαθιά ριζωμένες –και συστηματικά αναπαράγόμενες– παθογένειες των κοινωνιών. Ο Κόκκινος εκφράζει την άποψη πως, κάποιες φορές, αποκλεισμένες ομάδες ή ομάδες που έχουν βιώσει διωγμό, συντονίζουν τον λόγο τους με τις επιστημονικές-ιστορικές πρωτοπορίες, προτείνοντας τελικά νέους τρόπους πρόσληψης και ερμηνείας του τραυματικού παρελθόντος –άποψη που βρίσκω υπερισιεύδοξη, αν και ιδιαίτερα θελκτική.

Σε ό,τι αφορά στο μείζον ζήτημα της οικουμενικοποίησης του Ολοκαυτώματος, δηλαδή της αποστέρησης των ιστορικών του συμφραζόμενων και της ιστορικής του μοναδικότητας, ο Κόκκινος εστιάζει στην προωθούμενη μέσα από διαφορετικές στρατηγικές και στοχεύσεις επιβολή μιας αίσθησης «κοινοτοπίας» της βιομηχανοποιημένης γενοκτονίας (τα «ολοκαυτώματα» στον πληθυντικό). Κατά την άποψή μου, ο Κόκκινος αρνείται ορθά να αποδώσει ιδιαίτερο βάρος στις «συνθήκες κορεσμού» των κοινωνιών που επέφερε η συνεχής και πολυεπίπεδη προβολή του Ολοκαυτώματος (κινηματογράφος, τηλεοπτικές σειρές, λογοτεχνία, αφιερώματα του Τύπου, κ.λπ.), στηριζόμενος,

μάλιστα, σε σημαντικές εθνικές έρευνες, όπως, λόγου χάρη, στις ΗΠΑ, που δεν συναρτούν την άμβλυνση της αίσθησης της ιστορικής μοναδικότητας του Ολοκαυτώματος με τον υπέρμετρο «βομβαρδισμό» των κοινωνιών με αυτό. Αντίθετα, ο Κόκκινος ανιχνεύει τις ρίζες του προβλήματος είτε στις ιστορικά θεμελιωμένες παθογένειες των μεταπολεμικών δυτικών κοινωνιών, είτε σε αυτό που αποκαλεί «δευτερογενή αντισημιτισμό», δηλαδή την καταγγελία της πολιτικής εκμετάλλευσης του Ολοκαυτώματος από «εβραϊκά κέντρα» ή και από το κράτος του Ισραήλ. Οι πολλαπλές και συχνά αντιθετικές μνήμες του Ολοκαυτώματος διαμεσολαβούνται από ιδεολογικές σκοπιμότητες, εθνικούς μύθους, θρησκευτικές ταυτότητες και πολιτισμικά στερεότυπα. Εδώ είναι ενδιαφέρουσα η αναφορά του Κόκκινου σε έρευνες αντισημιτικών δραστηριοτήτων στη Γερμανία, όπως η βεβήλωση εβραϊκών μνημείων και νεκροταφείων, όπου τα ποσοστά των ακροδεξιών βανδαλισμών καταγράφονται υπερπολλαπλάσια σε σχέση με βανδαλισμούς που αποδίδονται σε ριζοσπάστες ισλαμιστές.

Εξαιρετικά πυκνή είναι η ανάλυση που προσφέρει ο Κόκκινος στις διάφορες επίσημες ή «εξωθεσμικές» στρατηγικές διαχείρισης του ιστορικού τραύματος του Ολοκαυτώματος, τόσο στην κεντρική χώρα-θύτη όσο και σε άλλες, δορυφορικές, ή σε μη εμφανή συνεργασία με το γ' ράιχ. Ιδιαίτερα στις χώρες εκείνες που προσδέθηκαν στις δυνάμεις του Άξονα στη διάρκεια του πολέμου (Ουγγαρία, Ουκρανία, Ρουμανία, χώρες Βαλτικής), ο Κόκκινος στέκεται στην πολιτική κάθαρσης του βεβαρημένου παρελθόντος, μέσω της διπλής θυματοποίησης των κοινωνιών, από τον φαιό

και τον ερυθρό ολοκληρωτισμό. Πέραν της ανατριχιαστικής επικαιρότητάς της (αρκεί να κοιτάξουμε το συμβολικό φορτίο που συνοδεύει την αναζωπύρωση του εθνικού διχασμού στην Ουκρανία ή να θυμηθούμε ανάλογες νομιμοποιητικές ανακλήσεις του κατοχικού παρελθόντος στον γιουγκοσλαβικό εμφύλιο του 1990), η ανάλυση του Κόκκινου φέρνει στην επιφάνεια παράλληλες διαδρομές



και ιδιότυπες συγγένειες με την ανάδυση της εξισωτικής ψυχροπολεμικής θεωρίας των «δύο ολοκληρωτισμών» στον δυτικό ιστορικό λόγο. Και τις δύο τροφοδοτεί η αναδρομική επίκληση της εμπειρίας της μεταπολεμικής σοβιετικής κυριαρχίας στις συγκεκριμένες χώρες, ενώ τις απελευθερώνει το έτος-σύμβολο 1989.

Θα σταθώ αποκλειστικά στη διερεύνηση της διαχείρισης του ιστορικού τραύματος του Ολοκαυτώματος στην κεντρική χώρα-θύτη, όπου κατά τη γνώμη μου εκδηλώνεται σαφέστερα η

πολυεπίπεδη θεώρηση του Κόκκινου, μια εξαιρετική στη λεπτομέρεια και στις ευαισθησίες της περιδιάβαση ανάμεσα στην ιστορία, τη λογοτεχνία, τον κινηματογράφο, και τις κρατικές μνημονικές πολιτικές, όπως, λόγω χάρη, η μνημειακή αρχιτεκτονική και η ανάδειξη μνημονικών τόπων (μνημείο του Ολοκαυτώματος, Τοπογραφία του Τρόμου) στην πρωτεύουσα της επανενωμένης Γερμανίας.

Ακολουθώντας τις τρέχουσες ερμηνευτικές τάσεις στην ιστοριογραφία, και ιδιαίτερα την προσέγγιση του Jörn Rüsen, ο Κόκκινος χαρτογραφεί τη μεταβαλλόμενη διαχείριση του γερμανικού ιστορικού τραύματος, εντάσσοντάς την στο περιβάλλον των ιστορικών γενεών και των διαμορφωτικών χρόνων της πρώτης μεταπολεμικής δυτικο-γερμανικής δημοκρατίας. Επισημαίνει πως η «αιδήμων σιωπή» της μεταπολεμικής γερμανικής ιστοριογραφίας, η απόπειρα εξαίρεσης της εθνικοσοσιαλιστικής παθολογίας από το γερμανικό εθνικό αφήγημα ή, εναλλακτικά, η θυματοποιητική έμφαση στην αυτοκαταστροφική διαδρομή του γερμανικού έθνους πρέπει να ειδωθούν τόσο ως αντανάκλαση της φοβίας απέναντι στον δυνητικά καταλυτικό ρόλο της μνήμης του Ολοκαυτώματος στην τραυματισμένη ενότητα και συνοχή της μεταπολεμικής γερμανικής κοινωνίας όσο και ευρύτερα στο πλαίσιο των ραγδαίων ανακατατάξεων που επέφερε στη συνέχεια ο Ψυχρός Πόλεμος, με τις πολιτικές αποκατάστασης στον κρατικό μηχανισμό αξιωματούχων του ναζιστικού καθεστώτος, όπως αυτές ακολουθήθηκαν συστηματικά στην αμερικανική ζώνη κατοχής. Η ιδεολογική εκστρατεία αποενοχοποίησης του ναζιστικού παρελθόντος, του δικού της και της γερμα-

νικής κοινωνίας ευρύτερα, από τη γερμανική Νέα Δεξιά (Carl Schmitt, Martin Heidegger, Ernst Jünger, Armin Mohler) υπογράμμιζε ακριβώς την αλλοτριωτική για το εθνικό φρόνημα λειτουργία της μνήμης του Ολοκαυτώματος, την οποία η Νέα Δεξιά συναρτούσε με την υποταγή στην αμερικανική ψυχοπολεμική πολιτική και την «ιδεολογική τυραννία» του πολιτικού φιλελευθερισμού.

Αντίθετα, στην πρώτη μεταπολεμική γενιά των Γερμανών εκδηλώνεται μια άρνηση της απώθησης του Ολοκαυτώματος και της υποκριτικής συγκαλύψης του τραυματικού ναζιστικού παρελθόντος, η οποία όμως συνοδεύεται και από μια αίσθηση «απογερμανοποίησης», αποκοπής από τις ρίζες. Αυτή πάντως, όπως τονίζει ο Κόκκινος, αντισταθμίζεται από την επίκληση μιας οικουμενικής ηθικότητας και από το πρόταγμα του συνταγματικού πατριωτισμού του Jürgen Habermas, ως θεμέλιου της μεταπολεμικής γερμανικής κοινωνίας. Στη δεύτερη μεταπολεμική γενιά (σύμφωνα πάντα και με το σχήμα του Rüsen) ο Κόκκινος εντοπίζει μια αναζήτηση σημείων ισορροπίας ανάμεσα στην επώδυνη παραδοχή του τραυματικού παρελθόντος και στην αποτίναξη του ζυγού, που επέβαλλαν το καθήκον μνήμης για τα θύματα του Β' Π.Π. και το ηθικό αίτημα της συλλογικής ευθύνης.

Στο πλαίσιο αυτό ο Κόκκινος εντάσσει την ανάδυση και κυριαρχία στη γερμανική δημόσια σφαίρα της «διαμάχης των ιστορικών» (Historikerstreit) το 1986: αναθεωρητές συντηρητικοί ιστορικοί (Nolte, Fest, Hildenbrand) επιχείρησαν εκ νέου να σχετικοποιήσουν τη ναζιστική εμπειρία, ανατρέχοντας και πάλι στην ψυχοπολεμική θεωρία

του ολοκληρωτισμού (εξίσωση εθνικοσοσιαλισμού – σταλινισμού), τους αντέκρουσαν όμως οι κριτικοί ιστορικοί (Wehler, Kocka, η Σχολή του Bielefeld και ο φιλόσοφος Habermas), οι οποίοι και πάλι στάθηκαν στην αποτρόπαιη ιστορική μοναδικότητα του Ολοκαυτώματος, το οποίο και ερμήνευσαν ως απότοκο της προβληματικής μετάβασης της Γερμανίας στη νεωτερικότητα.

Η αμήχανη αντιπαράθεση με το ναζιστικό παρελθόν και με τη μνήμη του Ολοκαυτώματος εκδηλώνεται εκ νέου στη δημόσια συζήτηση που προκάλεσαν τη δεκαετία του 1990 με τις παρεμβάσεις τους ο ιστορικός ανθρωπολόγος Christopher Browning και ο ιστορικός Daniel Goldhagen, με τον πρώτο να επαναφέρει την «κοινοτοπία του κακού» της Hanna Arendt, διερευνώντας τη συμμετοχή απλών, καθημερινών ανθρώπων του μόχθου στα τάγματα θανάτου των SS, και τον δεύτερο να αντιπροτάσσει τον «ριζοσπαστικό αντισημιτισμό» που είχε κυριεύσει τη γερμανική κοινωνία του μεσοπολέμου, μετατρέποντας τους Γερμανούς σε «πρόθυμους εκτελεστές» του Χίτλερ.

Συνοψίζοντας, η πυκνή χαρτογράφηση της επώδυνης διαδρομής προς τη γερμανική εθνική αυτογνωσία, που προσφέρει ο Κόκκινος, καταλήγει στο συμπέρασμα πως, σε αντίθεση με άλλες χώρες, στην κεντρική χώρα-θύτη, και παρά τις αντιστάσεις και αναδιπλώσεις, το Ολοκαύτωμα έχει ανακτήσει τη σπουδαιότητά του ως μοναδικά αποτρόπαιο γεγονός, κεντρικό στη γερμανική συλλογική μνήμη, ενώ παράλληλα η προώθηση της ιστορικής αμνησίας καταγγέλλεται πλέον ως υπονομευτική της υπόστασης της γερμανικής δημοκρατίας. Στην τρέχουσα αναζωογονημένη ελληνική και διεθνή βι-

βλιογραφία για τους πολέμους της μνήμης, και ειδικότερα για την ιστορική μοναδικότητα του Ολοκαυτώματος, αλλά και απέναντι στην αναζωπύρωση ξενοφοβικών, ρατσιστικών και αντισημιτικών νεοναζιστικών κινήματων στη

γηραιά ήπειρο, η προσέγγιση του Κόκκινου, με τη συνθετική και συγκριτική της δύναμη, αποτελεί ουσιαστική συμβολή.

ΚΩΣΤΑΣ ΓΑΓΑΝΑΚΗΣ

Ξένια Μαρίνου, *Αναζητώντας Οδοφράγματα. Αστικός Τύπος και ελληνικές συμμετοχές στον γαλλοπρωσικό πόλεμο και την Παρισινή Κομμούνα*, Αθήνα, Εκδόσεις ΚΨΜ, 2015, 408 σ.

Το βιβλίο της Ξένιας Μαρίνου, βασισμένο στη διδακτορική της διατριβή στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, αποτελεί εξαιρετική και πρωτότυπη συμβολή στην ιστοριογραφία της Παρισινής Κομμούνας. Το βιβλίο επικεντρώνεται στις διαδοχικές και αντιθετικές προσλήψεις του γαλλοπρωσικού πολέμου και της εξέγερσης στο Παρίσι από τον αθηναϊκό Τύπο της εποχής, για να φωτίσει μια ιδιαίτερη –και παραμελημένη– πτυχή της ιστορίας του πολέμου και της Κομμούνας: τη συμμετοχή εθελοντικών ένοπλων σωμάτων στο πλευρό της Γαλλίας, και ιδιαίτερα τη συμμετοχή Ελλήνων στα δραματικά γεγονότα του 1870-1871.

Στο πρώτο κεφάλαιο προσφέρεται μια πυκνή σύνθεση, κατά την άποψή μου, του ιστορικού πλαισίου του γαλλοπρωσικού πολέμου και της Παρισινής Κομμούνας, η πληρέστερη στην ελληνική βιβλιογραφία ως σήμερα. Πέρα από τη συστηματική χρήση των πρωτογενών πηγών και της δευτερογενούς διεθνούς βιβλιογραφίας, στο κεφάλαιο αυτό η Μαρίνου διαλέγεται κριτικά και με την ιστοριογραφία της Κομμούνας, δίνοντάς μας ένα πολύ διαφωτιστικό πανόραμα των ερμηνευτικών προσεγ-

γίσεων του επαναστατικού φαινομένου.

Ιδιαίτερα σημαντική είναι όμως η συμβολή της Μαρίνου και στο μείζον ζήτημα της «ελληνικής εμπλοκής» στα γεγονότα του γαλλοπρωσικού πολέμου και της Κομμούνας. Κινούμενη σε δύο παράλληλες αφηγήσεις, η Μαρίνου ανασυνθέτει τα δραματικά γεγονότα της περιόδου 1870-1871 και προτείνει μια διεξοδική ανάλυση και κριτική αποτίμηση των προσλήψεων των γαλλικών γεγονότων στον αθηναϊκό Τύπο αλλά και στη διπλωματική αλληλογραφία (ελληνική, γαλλική) της εποχής. Η Μαρίνου εκκινεί τη διερεύνησή της από τις διαδρομές διεθνών επαναστατών στα εδάφη του ελληνικού βασιλείου την περίοδο 1870-1871 και προτείνει μια προκλητική ανάγνωση της ιδεολογικής ζύμωσης που αυτές προκάλεσαν. Κεντρικό της επιχείρημα είναι ότι η συμμετοχή τουλάχιστον 1.500 ελλήνων εθελοντών στον γαλλοπρωσικό πόλεμο και αρκετών από αυτούς στην κατοπινή εξέγερση στο Παρίσι δεν συνδέοταν μόνο με τη «διεθνιστική κινητικότητα» των ευρωπαϊκών επαναστατικών στοιχείων της εποχής (με κυρίαρχους τους Γαριβαλδινούς), αλλά εξέφραζε και προβληματισμούς, φανερώνοντας ένα βαθμό ταξι-